

НОВИ ОБИЧАЈИ

Мирослава Малешевић

ПРИЈЕМ У ПИОНИРСКУ ОРГАНИЗАЦИЈУ

Проучавање оних облика формализованог понашања које зовемо ритуалом било је, у оквиру традиционалне антропологије/етнологије сужено на посматрање религијских и магијских поступака. Такав однос према овом предмету резултат је у великој мери теоријског наслеђа у овој науци. Старија антрополошка школа (на челу са Диркемом) изјеначавала је појам светог са појмом религија, па ритуално понашање тако није ни доводила у везу са обичним, свакодневним, профаним животом. Подела на профано и свето као одвојене и искључиве категорије одбацивала је могућност постојања светих ствари, идеја или личности у световном контексту (као што није подразумевала ни постојање световних питања у домену сакралног)¹. С друге стране, проучавање ритуала само као облика религијске праксе добрим делом је резултат искључиве оријентације ове науке према традицијској, сељачкој култури, друштвима без писма или такозваним „примитивним“ народима „у којима је све имало религијски значај, у којима је сав живот прожет светим а невидљиви духовни свет присутан све време и утиче на видљиви свет“².

Ритуално понашање, међутим, не постоји једино у контексту религије. Оно је такође уобичајени, саставни део социјалног живота у комплексним, индустријским, секуларизованим друштвима. Ова су, као што знамо, дуго била на маргинама или чак потпуно изван оквира интересовања етнологичке науке и тек је у новије време цивилизацијска урбана култура постала предмет њеног проучавања³. Тако је и у антропологији у свету од скоро почело систематско интересовање и рад на такозваним секуларним ритуалима⁴, оној врсти „симболичког понашања које има за циљ да пренесе друштвену поруку“⁵ у било ком модерном контексту, изузимајући ексклузивно религијски.

У изразито секуларном друштву какво је наше, у коме је религија и Уставом одвојена од државе сведоци смо, често и учесници великог броја колективних церемонија секуларног типа, како оних које су карактеристичне за сва урбана друштва, као што су спортска такмичења, разне годишњице, фестивали (музички, филмски), тако и оних са специфично политичко-

идеолошким садржајем, као што су, рецимо, делегатски избори, првوماјске прославе, партијски конгреси и сл. И једне и друге заслужују пажњу етнолога. Следећи токове савремене антрополошке науке у свету домаћа етнологија је у новије време дала неколико занимљивих радова који се баве анализом појединих секуларних церемонија (на материјалу из наше, градске средине).⁶ Ипак се, нажалост, мора признати да су нека изразито ритуализована понашања из нашег свакодневног живота много чешће била предметом интересовања штампе и других средстава информисања него етнолошке науке.

Предмет овог прилога је пријем у Савез пионира, организовани колективни ритуал новијег порекла настао у социјалистичкој Југославији. Материјал је прикупљен 1982. године на основу непосредног посматрања церемоније у Пионирском граду у Београду и интервјуисања учесника, ученика основне школе „Братство-јединство“ из Београда. Анализа и интерпретација изложеног фактографског материјала кретаће се у оквиру опште теорије ритуала прелаза. Почетком овог века је, као што је познато, француски антрополог Арнолд Ван Генеп дефинисао и овим именом означио посебну групу ритуала којима се обележава свака промена места, стања или социјалног положаја појединаца или групе у друштвеној структури.⁷ Општа теорија *rite de passage*, како ју је дао Ван Генеп, као и њене касније допуне⁸ више пута су примењиване и у радовима југословенских етнолога тако да их не треба понављати. Циљ овог рада је да кроз анализу манифестног плана овог ритуала утврди његове латентне поруке и значења.

*
* *
*

Један од најважнијих преломних тренутака у животу појединца свакако је полазак у школу. Овај догађај се код нас обележава пригодним свечаностима како у самој школи, тако и у породици детета. Убрзо за овом следи друга, већа свечаност — 29. новембра, на Дан републике, сви прваци постају чланови Савеза пионира Југославије. У кратком року дете тако, од неодговорног члана заједнице најпре постаје ученик, од кога се захтева много више него до тада, пре свега у погледу учења и извршавања школских обавеза, а потом ова улога добија још једну димензију — ученик првак постаје пионир.

Савез пионира Југославије постоји више од четрдесет година. Основан је на I конгресу УСАОЈ-а 1941. године „на иницијативу КПЈ предвођене другом Титом — као израз заједничке бриге за очување и друштвено васпитање најмлађе генерације“.⁹ Ова организација је, пише у „Правилима и програмској основи СПЈ“, по свом карактеру „васпитна, самоуправна, патриотска и друштвено-забавна, заснована на потребама детета за удруживањем и бављењем најразноврснијим друштвеним и стваралачким активностима. . . име пионир изражава социјалистичку одређеност деце самоуправне Југославије и подстиче тежњу за сталним истраживањем света око себе“.¹⁰

Пријем у Савез пионира прати далеко развијенија церемонија од оне којом се обележава полазак у школу, између осталог и зато што се организује у дане државног празника па је повезан с низом других свечаности. На овај начин се сваке године у друштво укључује нова генерација младих, која треба да одрасте и васпита се у духу начела социјализма и самоуправљања.

Десетак дана пред велику свечаност почињу припреме у школи. Из листова намењених основцима, који у тематском броју пред 29. новембар доносе низ кратких прича, песама и илустрација, углавном о пионирима борцима и њиховој улози у рату, обрађују се у оквиру наставе поједине теме. Учитељ објашњава деци да ће ускоро постати пионери и шта ова улога подразумева.

Главна припрема за предстојећи догађај састоји се у увежбавању пионирске заклетве. Текст чита учитељ а разред углас понавља док сви не науче напамет. Деци се такође објашњава како треба да се понашају у току свечаности и шта се од њих као пионира очекује у будућности. Свечани тренутак захтева одговарајућу одећу, па се родитељи обавесте да одређеног дана пошаљу децу у школу у белим блузама и плавим сукњама, односно панталонама. Ова одећа је саставни део пионирске униформе.

Од пре неколико година пријем београдских основаца у Савез пионира организује се у Пионирском граду у Кошутњаку. Церемонија се понавља свакодневно у току последње седмице пред 29. новембар. На свечаност се иде колективно, посебним аутобусима. На челу сваког одељења су учитељ и пионирски руководиоци. Пионирски руководиоци су ученици старијих разреда који овом приликом помажу код везивања пионирских марама и старају се око одржавања реда међу децом. Они носе пионирску униформу.

Сала у којој се одвија програм свечано је украшена. На зиду наспрам публике, испод фотографије председника Тита, истакнута је застава Савеза пионира и речи „За домовину с Титом—напред“; до ове, парола „1942—1982, четрдесет година Савеза пионира Југославије“, подсећа на јубиларну годишницу.

Церемонија се састоји из неколико сегмената. Отпочиње пригодним забавним програмом који припремају разне секције Дома пионира у Београду, заједно са члановима дејчег позоришта „Бошко Буха“. Водитељ програма је неко од глумаца тог позоришта.

После „Заклетве Титу“, којом почиње програм, читају се стихови о рату и револуцији, изводе се кратке драматизације на ову тему, хор пева песме са порукама о миру, патриотизму итд. Деца пажљиво прате програм. С времена на време се и сама „активно“ укључују: на пример, када их водитељ пита да ли пионир сме да се плаши, она одговарају углас да „не сме“.

Следећи блок је представљање почасног госта и његово обраћање деци. Гост је обавезно неко од народних хероја, учесника рата. У време овог истраживања гост је био народни херој, активни старешина у ЈНА. У пригодном говору он подсећа на страхоте рата, препричавајући деци неке догађаје или битке у којима је сам учествовао. На крају говора пожели деци да буду „узорни ђаци и да одрасту у миру и слободи.“

Свечани Пионирски завет¹¹ и подела пионирских обележја су централни и најдраматичнији део церемоније. На позив почасног госта сва деца устају и једногласно за њим изговарају део по део у школи већ наученог текста. Пошто се положе заклетва приступа се подели пионирских марама. Црвене првој неколицини повеже сам гост, а осталима пионирски руководиоци и учитељи. Деца добијају још плаве капе титовке са црвеном петокраком звездом на челу, пионирске значке, на којима су

урезани ликови пионирке и пионира и поздрав „за домовину с Титом — напред“. Поред овога уручује им се и штампани текст пионирског завета и чланска књижица.¹² Све време хор пева познату песму (химну пионира) „Кад повежеш мараму“.

Кад се заврши централна церемонија, деца имају колективни свечани ручак у просторијама Пионирског града. Истим аутобусима се, после ручка, враћају у школу. У разреду се са учитељем размењују утисци о протеклој свечаности. Тог дана више нема наставе.

Пионирска униформа облачи се поново већ за неколико дана, приликом прославе Дана републике у школи, када нове пионире поздрави и честита им директор или неко из школске управе, а касније се носи о сваком значајнијем датуму који школа обележава, све до осмог разреда, када престаје чланство у Савезу пионира.

*

* *

Да бисмо идентификовали карактеристичне фазе ритуала прелаза, треба најпре издвојити саставне елементе описаног ритуала. Према изнетом материјалу овај ритуал се састоји из:

1. припрема у школи, увежбавања заклетве;
2. одласка на свечаност;
3. церемоније у Пионирском граду (забавни програм, почасни гост, полагање заклетве),
4. колективног ручка;
5. повратка у школу;
6. ношења пионирске униформе приликом прославе 29. новембра и у другим свечаним тренуцима.

Овако издвојени сегменти чине дијахронијску структуру ритуала пријема у пионирску организацију. Може се одмах уочити да структура описаног ритуала правилно следи општу структуру ритуала прелаза. Радње означене као припреме за пријем у Савез пионира садрже елементе ритуалне фазе сепарације. Овим ритуалима се, према општој теорији *rite de passage*, обележава издвајање појединца или групе из раније стабилне тачке у друштвеној структури.¹³ У нашем друштву су, као што је познато, појмови ученик основац и пионир неодвојиви и комплементарни, баш као што су то по свом карактеру и циљевима школа и пионирска организација. Нема основца који није пионир, јер поласком у први разред то постају сва деца. Истина, датум поласка у школу не поклапа се са датумом пријема у Савез пионира. Између почетка школске године и Дана републике нешто је мање од три месеца. У овом периоду основци прваци нису више само деца, јер већ иду у школу, али нису ни ученици у пуном смислу јер ће то бити тек пошто постану пионир. То је период у коме се деца постепено навикавају на школу и потпуно нове услове; поред првих слова, она се учеду и дисциплини, извршавају задатака, понашању у разреду и ван њега, поштовању ауторитета учитеља и тд. Кроз прве приче и песмице деца такође стижу основне представе о друштву у коме расту и вредностима које оно афирмише. Међутим, она се у овом узрасту тешко навикавају на обавезе и одго-

ворност.¹⁴ Свест да је безбрижно детињство у коме је игра најважнија „обавеза“ заувек завршено не стиче се одједном. Потребно је дуго време одвајања од једне и припремања за нову, сложенију улогу.

Симболично понашање којим се означава дефинитивно одвајање од претходног статуса интензивира се, како је и у дескрипцији истакнуто, када почну припреме у разреду за свечаност која предстоји. То се нарочито испољава на плану вербалног садржаја ритуала: увежбава се текст пионирске заклетве, уче се песмице о пионирима; деца сазнају шта су уопште пионери и шта се од њих самих као пионира очекује убудуће. Већина њих већ зна многе приче о деци у рату, њиховом помагању партизана и тд. Када знају да ће и сами ускоро постати пионери као девојчице и дечаки о којима слушају, онда свакако много лакше могу све те ликове с којима се упознају да доведу у непосредну везу са самим собом и потпуно се идентификују са оним њиховим особинама које им се нуде као узор. На тај начин и апстрактни појмови као што су слобода, домовина, патриотизам постају им ближи и разумљивији. Она тако постају свесна разлике између улоге детета и улоге пионира и друштвеног значаја ове друге. Јасно је да су поносни што напуштају прву и престају да буду „обични“ прваци новајлије. Импровизација церемоније у разреду, као део припреме за праву церемонију симболично је представљање, односно увежбавање нове улоге.

Кулминацију фазе сепарације и прелаз ка маргиналној (лиминалној) представља физичко издвајање групе иницијаната из њиховог свакодневног просторног оквира (школе) и састоји се из превоза аутобусом у Пионирски град.

Сама лиминална фаза у којој се, да употребимо познату Личову фразу, одвија „прелазак друштвених граница“, ¹⁵ дешава се у Пионирском граду, изван школе, дакле у деци сасвим непознатом простору. Издвајање ритуалног субјекта од осталог, „нормалног“ света је, пише Лич, један од важних показатеља лиминалности.¹⁶ У овом случају одвајање није потпуно и буквално као у многим традиционалним (религиозним) ритуалима прелаза, али страни простор овде служи да појача необичност ситуације у којој се иницијанти налазе и свакако има на њих снажан психолошки ефекат.

Размотримо сада детаљније саму церемонију. Ако се пође од невербалних елемената, на првом месту се запажа специфична, свечана одећа. Једнообразно одевена у беле блузе и плаве сукње или панталоне, сва деца изгледају као једно, нема индивидуалних разлика. Несвакидашња или изузетно свечана одећа (рецимо одећа невесте или особе у жалости) је незаобилазни, саставни елеменат већине ритуала којима се обележава промена друштвеног статуса. На почетку таквих ритуала се, пише Лич, „скоро увек сви учесници „пригодно облаче“, то јест они пре свега прихватају неуобичајену одећу зато да би се видело да постоје друштвене међе („релевантни контекст“). Због тога посвећеници који доживљавају промену статуса током процедуре скидају или облаче посебне костиме да би означили ту промену“.¹⁷

Одећа какву носе деца у току церемоније уобичајена је за сваки свечанији тренутак. На улици или неком другом месту тако одевену особу не бисмо идентификовали као пионира иако је одећа коју носи стандардизо-

вана. Тек је пионирска марама тај карактеристични део униформе, „метонимијски знак за ритуал или функцију“.¹⁸ Повезана по први пут она означава границу између две друштвене категорије, деце и пионира. Група иницијаната напушта претходно стање, марама симболизује ново у које се ритуалом преводи.

Занимљиво је такође понашање учесника у ритуалу, пре свега иницијаната. Оно се одликује званичношћу и озбиљношћу, која је потпуно непримерена седмогодишњем узрасту. Може се рећи да оно скоро до карикатурности подражава понашање одраслих у сличним приликама. То се уочава како на невербалном (ред, тишина), тако и на вербалном плану (заклетва). Може се чак рећи да њихово понашање у ритуалу представља инверзију уобичајеног децјег понашања. Инсистирањем на реду и озбиљности ритуал говори да је претходна структура потпуно одбачена, ритуални субјект напредује у правцу одраслости и зрелости, а озбиљност је важна пожељна особина тог стања. Он мора да зна правила понашања која важе за његову будућу улогу, и место свог статуса у систему друштвених статуса. Прелазак у ново, дефинисано стање мора да се изведе на строго структурисани начин јер је ред императив културе и услов одржања система.¹⁹ Захтев за дисциплином је тако демонстрирање пожељног понашања које заједница прописује за друштвени статус у који иницијанти прелазе. Комплексност положаја у коме се ритуални субјект налази у фази прелаза сликовито и са пуно ритуалне симболике изражава и организација простора у коме се церемонија одвија: група иницијаната у правилном распореду с једне, а насупрот њима и на одговарајућем растојању симболи друштва и организације у коју улазе. На челу сваког реда су пионирски руководиоци као старији у хијерархији, а у првом реду и најближе симболима друштва, гости сечаности. Правила просторног распореда говоре о хијерархијском реду и месту које припада ритуалном субјекту на лествици друштвених статуса. „Преокупација ритуала редом је, пишу С. Мур и Б. Мајерхоф, експлицитно окретање од сазнања могућности постојања не-културе, или слободног избора или чак хаоса и нереда“.²⁰

Јасно је да се деца не придржавају тако неубичајено доследно правила понашања која сценарио ритуала прописује само зато што су таква упутства добили од својих учитеља. Пре свега, иако она у њему само пасивно учествују, свесна су да је све што се ту догађа припремљено због њих и тиче се њих. Свест о томе сигурно снажно ангажује пажњу и емоције. Осим тога, део садржај церемоније, сви елементи укључени у ритуалну представу и јесу ту да импресионирају и пробуде емоције. У том смислу је и избор тема у пригодном програму. Може се уочити неколико основних мотива које представља и афирмише готово свака тачка програма. То су: храброст, другарство, патриотизам, слобода. Узори за идентификацију одликују се особинама које су морални императиви друштва.

Снагу прокламованих начела нарочито појачава присуство почасног госта. Речено је напред да је то борац из рата и народни херој, дакле непосредни учесник и сведок историје, оживљена прошлост о којој се ту говори. Он је посредник између ње и учесника у церемонији и симбол те прошлости. Све прокламоване моралне вредности друштва оличене су у њему, он је тако сим-

бол заједнице у целини. Ауторитет прошлости и ауторитет друштва удружени су у његовом лику и чин заклињања тим ауторитетима је несумњиво снажан емоционални доживљај за децу.

Полагање пионирске заклетве веома је слично полагању војничке²¹ Један од повезујућих елемената је униформа, заправо капа титовка, која подсећа на партизанску (војничку). Друго је чин заклињања у свете, неупитне истине. За разлику од војничког, међутим, пионирско има само моралну тежину и није обавезивање пред законом. Оно само у читавом низу детаља подсећа на војничко, укључујући и војног старешину у оба случаја пред којим се заклева полаже.

На овај начин се, преко ритуала, демонстрира јединство, оданост тековинама социјалистичке револуције и успоставља и одржава идејни континуитет.

Свечани колективни обед у већини ритуала прелаза представља симбол заједништва²², па према томе он се, у конкретном случају, може означити као почетак ритуалне фазе агрегације, или оне фазе ритуала којом се ритуални субјект уводи у нови социјални статус. Поред свечаног ручка, у фазу агрегације спадају и све остале радње које се изводе, закључно са прославом Дана републике. Повратак у школу је један од тих елемената. Ту, у домаћој средини, када приме честитања од управе школе и када добију одобрење да могу скинути пионирска обележја, сама церемонија је завршена, а иницијанти добили друштвено признање да су напредовали у статусу. Тада се приступа и оним сасвим техничким детаљима, уплати прве чланарине, на пример, о чему евиденцију брижљиво воде пионирски руководиоци. Убудуће, свечана пионирска униформа облачи се приликом сваке веће свечаности коју организује школа — о државним празницима или поводом локалних школских прослава (Дан школе, на пример). Свакодневно, као што знамо, ученици носе плаве радне униформе, које поред своје практичне сврхе, означавају статус „ученик“. Пионирска униформа, за разлику од ове, нема практичну намену. Она углавном служи да симболизује припадност организацији пионира, у приликама у којима то налажу друштвена правила. Прву прилику, а тиме је увођење у статус пионира и коначно завршено, деца имају већ неколико дана после свечаности у Пионирском граду, на сам Дан републике када заједно са старијим пионирима учествују у школској свечаности поводом овог празника.

Као што је познато, постоји неколико нивоа на којима се очитују значења неког ритуала. Први, површински и очигледни, којег смо се у претходној анализи највише и дотицали, је његова експлицитна сврха.²³ У испитиваном ритуалу то је јединоставно увођење генерације деце у друштвено установљену старосну организацију — Савез пионира.

Експлицитним симболима и порукама ритуал такође на јасан и конкретан начин изражава циљеве које тежи да постигне. Све поруке сврстали смо напред у неколико категорија и исказали као: патриотизам, поштовање тековина прошлости, слобода и мир, марљивост и рад, идејно јединство и континуитет. Указивањем на основне вредности које је друштво усвојило као свој морални принцип, заједница се, порукама на којима почива сав вербални садржај ритуала, обраћа онима који тек постају њени легитимни чла-

нови тражећи да се обавезу да ће усвојити, поштовати и неговати те вредности. Невербални елементи ритуала, као што су пионирска марама, капа титовка и пионирска чланска књижица представљају јасне и недвосмислене симболе тих вредности.

На дубљем нивоу ритуал носи она значења и ставове који нису очигледни и конкретни на први поглед и којих су иницијанти мање свесни (или их нису свесни уопште). Да би се дошло до латентног нивоа значења ритуала неопходно је упоредити особине почетног и завршног „нормалног стања (структурисани систем друштвених статуса) са особинама ритуалног субјекта у лиминалној фази, односно поставити одговарајуће значењске опозиције, које чине шифру ритуалне поруке:

ПОЧЕТНО СТАЊЕ—ДЕТЕ

РИТУАЛНИ СУБЈЕКТ У ЛИМИНАЛНОЈ ФАЗИ

1. спонтаност, веселост	:	званичност, озбиљност
2. индивидуалност	:	колективност
3. разлике у одевању	:	униформа
4. неодговорност	:	обавезивање на одговорност

5. идеолошка неопредељеност	:	идеолошка опредељеност
-----------------------------	---	------------------------

Већ први поглед на овако постављене парове опозиција („знак или симбол добија значење само онда кад се разликује од неког другог супротног знака или симбола“, пише Лич),²⁴ показује да се ритуалом драматично наглашава разлика између претходног (дете) и будућег статуса (ученик/пионир), односно да лиминалност, као у већини ритуала прелаза, представља инверзију особина иницијалног стања. Понашање које карактерише иницијанта у лиминалној фази у потпуности одражава пожељне, друштвено прописане особине које важе за улогу коју преузимају.

Као што знамо, а више пута је и истицано у тексту, појмови ученик и пионир су једнозначни и неодвојиви па се дете, према томе, ритуалом уводи у оба ова статуса, односно легитимност ученика стиче тек пошто је проглашено пиониром. С обзиром да нас занимају специфичности пионирског ритуала, требало би се укратко задржати на постављеним опозицијама. Узмимо званичност, озбиљност и одговорност: све су ово захтеви на којима инсистира свака школа, може се рећи сваки васпитно-образовни систем. Ауторитарни односи почивају на дисциплини, послушности и строгом поштовању принципа хијерархије, а школа као институција заснива се на том устројству.²⁵ У овом смислу треба схватити и колективност (заједничка социјализација) и униформно, једнако одевање. Свих ових елемената дотицала се претходна анализа па их зато нећемо понављати.

Према томе, опозиције: спонтаност/званичност; индивидуалност/колективност; неунформност/униформност; неодговорност/одговорност изражавају разлику између категорије деце и категорије ученика у најширем смислу. Оно што говори о карактеристици испитиваног ритуала изражава се једино у оним елементима који су везани за статус „пионир“, а он се од ста-

туса „ученик“ уопште може одвојити само на једном нивоу, што јасно показују експлицитни симболи и поруке и изведени пар опозиција (идеолошка неопредељеност/идеолошка опредељеност). Тиме долазимо до основног садржаја ритуала о коме је реч, који се исказује једначином:

ДЕТЕ : ПИОНИР = ИДЕОЛОШКА НЕОПРЕДЕЉЕНОСТ : ИДЕОЛОШКА ОПРЕДЕЉЕНОСТ

Дакле, имплицитна порука ритуала, која се чита из ове једначине јесте да ученик основац у нашем друштву није и не може бити без идејног опредељења. То је, сасвим је јасно, опредељење за социјализам. Како се из претходног може закључити, ритуал се изводи с двоструким циљем: да прогласи опредељеност деце основношколског узраста за постојећу идејну оријентацију друштва и да им истовремено на њу укаже.

У испитиваном случају лиминална фаза представља негацију претходне структуре (дете), али није у супротности са оном у коју иницијанти улазе (пионир). Објашњење за ово одступање треба потражити у назначеним особинама статуса „пионир“. У овом имену, закључили смо, оличене су све највише, аксиоматске вредности друштва, „свете“ вредности јер и нерелигијска друштва имају и негују свете ствари или идеје (као на пример, породицу, љубав према деци, поштовање старијих, домовину и т. сл.)²⁶ Кад се има у виду ова чињеница, онда се логично намеће закључак да се у конкретном случају иницијант из почетног профаног стања (дете), кроз ритуал (секуларно-свето) не враћа, односно не уводи у профано завршно стање, као што је случај у већини познатих ритуала прелаза, него у секуларно-свето стање (условно названо), чиме се објашњава непостојање супротности између особина лиминалности и финалног стања (пионир).²⁷⁾

ТАБЕЛА

почетно стање	дете (идеолошка неопредељеност)	профано
ритуал	пријем у Савез пионира	сепарација лиминалност агрегација
завршно стање	пионир (идеолошка опредељеност)	секуларно-свето

Напомене

1. S. F. Moore — B. G. Myerhoff, *Introduction: Secular Ritual: Forms and Meanings*, S. F. Moore — B. G. Myerhoff (eds.), *Secular Ritual*, Van Gorcum 1977, 3—4, 19—24.
2. Исто, 3.
3. Од радова домаћих аутора погледати: И. Чоловић, *Дан за мушку физиоњу, Мит, традиција, савременост*, Дело-аргументи, Београд 1971; М. Водопија, *Матурирање као rite de passage*, Народна умјетност XIII, Загреб 1976; И. Ковачевић, *Урбани ритуали*, Култура 57—58, Београд 1982; М. Малешевих — Д. Братић, *О прослављању рођендана*, рукопис предат у штампу за Гласник Етнографског института САНУ XXXII; Д. Бандић, *Пројект „Савремени митови и ритуали становништва Београда“*, 36. I конгреса етнологов и фолклористов, Том II, Јубљана 1983.

4. О овоме видети у: S. F. Moore — B. G. Myerhoff (eds.), *Secular Ritual*, Van Gorcum 1977.
5. J. S. La Fontaine, Introduction, у: J. S. La Fontaine (ed.), *The Interpretation of Ritual*, London 1972, XVII.
6. Видети напомену 3.
7. A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, 1972 (sixth imp.)
8. V. Turner, *The Ritual Process*, Penguin Books, 1969; Е. Лич, *Култура и комуникација*, Београд 1983 (ориг. 1976.); T. Turner, *Transformation, Hierarchy and Transcendence: A Reformulation of Van Gennep's Model of the Structure of Rites de Passage*, *Secular Ritual*, Van Gorcum 1977.
9. Правила и програмска основа Савеза пионира Југославије, Београд 1973, 8.
10. Исто, 11.
11. Текст „Пионирског завета“ гласи:
Данас када постајем пионир
дајем часну пионирску реч:
да ћу марљиво учити и радити
поштовати родитеље и наставнике
и бити веран искрен друг
који држи дагу реч;
да ћу следити пут најбољих пионира
ценити славно дело партизана
и напредне људе света
који желе слободу и мир.
Да ћу волети своју домовину
самоуправну социјалистичку Југославију.
12. У чланској књижици су штампани основни подаци о чланству у Савезу пионира и улози коју ова организација има у друштву. Ту је такође неколико цитата из обраћања председника Тита пионирима. Један од њих гласи: „Бити пионир — то значи много. Пионир мора увијек бити први, мора бити најбољи у учењу, на раду и свадје.“
13. V. Turner, н. д., 80.
14. Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд 1980., 122—125.
15. Е. Лич, н. д., 51—56.
16. Исто, 118.
17. Исто, 82.
18. Исто, 83.
19. S. F. Moore — B. G. Myerhoff, н. д., 3.
20. Исто, 18.
21. Л. Бановић, *Заклетва на тлу СФР Југославије*, Београд 1977, 33—41.
22. М. Водопија, н. д., 89.
23. О нивоима на којима се исказују значења ритуала видети опширније у: S. F. Moore — B. G. Myerhoff, н. д., 15—17; М. Водопија, н. д., 79—80.
24. Е. Лич, н. д., 73, 81.
25. Е. Фром, *Предговор*, у: А. С. Нил, *Слободна деца Самерхила*, Београд 1979, 5—11; М. Водопија, н. д., 65, 89.
26. S. F. Moore — B. G. Myerhoff, н. д., 19—24.
27. М. Малешевић, *Прилог типологији ритуала прелаза* (у штампани).